

19. Yüzyıl Türkiye’inde “Medeniyet”in Kavramlaşma Süreci ve “Medeniyet”e İlişkin Tutumlar

Saniye VATANDAŞ¹, Celalettin VATANDAŞ²

Öz

18. yüzyıl Batı Avrupa devlet ve toplumları, eskiye göre çok farklı bir dünya görüşüne, anlayışa, sisteme, işleyişleri bakımından toplumsal kurumlara sahip hale geldiler. Fransızlar bu yeni ve farklı durumu “civilisation” olarak isimlendirdiler. Civilisation, Batı Avrupalılar gibi olma tutkusuna sahip toplumlar açısından erişilmek istenen idealin ismi olarak anlam kazandı. Avrupalılar gibi olma idealine sahip 19. yüzyıl Osmanlı bürokratları, gazetecileri ve edebiyatçıları civilisation ile ifade edilen zihniyet ve hayat tarzı karşısında farklı tutumlar sergilediler. Sergilenen tutumlar bir kavram karmaşasının üzerinde şekillendi. Civilisation, Türkçeye “medeniyet” olarak aktarıldı. Osmanlı bürokratlarından ve aydınlarından bir kısmı geleneksel “medeniyet” sözcüğü zihinlerde yer edinen civilisation’a sert eleştiriler yöneltirken, diğer bir kısmı medeniyet sözcüğü üzerinden her şeyi ile civilisationu zihniyet ve hayat tarzına sahip olma ile idealleştirdiler. Bazıları ise geleneksel “medeniyet” sözcüğüne atıfla “civilisation”u Osmanlı zihniyeti ve yaşam tarzı için meşrulaştırırken, öte yandan da ona erişmenin yolunu göstermenin çabasını yürüttüler. Bu araştırma “civilisation”un “medeniyet”e dönüşme sürecini ve “medeniyet”e yüklenen anlamlar etrafında gerçekleşen düşünce tartışmalarını konu edinmektedir.

Anahtar Sözcükler

medeniyet
civilisation
osmanlı
batılılaşma

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 17.03.2023

Kabul Tarihi: 17.04.2023

Doi:
10.20304/humanitas.1266714

The Conceptual Process of “Medeniyet” and Attitudes to “Medeniyet” in 19th Century Turkey

Abstract

18th-century Western European states and societies underwent profound changes in their worldview, understanding, social institutions, and functioning. The French labeled this new state as "civilisation," which became the cherished ideal for societies aspiring to emulate the West. In the 19th century, Ottoman bureaucrats, journalists, and writers exhibited diverse attitudes towards the mindset and lifestyle embodied by civilisation. Some vehemently criticized it, while others exalted it as the epitome of "medeniyet" (civilization) in all aspects. Certain individuals sought to validate civilisation within the Ottoman mindset and way of life, while also endeavoring to reveal the path towards attaining it. This research delves into the process of civilisation transforming into "medeniyet" and the intellectual debates surrounding the connotations attributed to "medeniyet."

Keywords

civilization
civilization
ottoman
westernization

About Article

Received: 17.03.2023

Accepted: 17.04.2023

Doi:
10.20304/humanitas.1266714

¹ Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Tekirdağ/Türkiye, svatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9075-0152

² Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Tekirdağ/Türkiye, cvatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1431-3553

Giriş

Literatürde Aydınlanma Çağı olarak isimlendirilen 18. yüzyılda sadece diğer toplumlardakinden değil, aynı zamanda kendi geçmişindekenden de farklı bir zihniyete, anlayışa, yaşama tarzına eriştiğine karar veren dönemin Fransız aydınları, bu durumlarını dile getirecek bir isim arayışına girdiler. İlkel, basit, geri, vahşi, barbar gibi isimlerle ifade edilen konum ve niteliklerden ayrılıp ileri, mükemmel, gelişmiş bir konuma ve niteliğe erişmişliklerini ifade edecek bir isim ile kendilerini tüm insanlığın üstünde konumlandırmanın amacı içerisindeydiler. Çünkü kendilerini, Aydınlanmacı değerlerin hem oluşturucusu hem de ideal düzeyde temsilcileri olarak görüyorlardı. Aradıkları isim Aydınlanma'nın gerektirdiği zihniyet ve hayat tarzını kapsayan bir niteliğe sahip olmalıydı. Bir süre herhangi bir isimde karar kılamadılar. Ancak 18. yüzyılın ortalarına doğru aradıkları ismi buldular. Bundan böyle tüm insanlık karşısında özel ve üstün konumlarını ifade eden isimleri civilisation idi. Daha önce hiç kullanılmamış ve başka dilde de karşılığı olmayan civilisation özellikle ve öncelikle Fransızlar tarafından icat edildi ve sahiplenildi. Ancak Aydınlanmanın değer ve ölçülerinde Fransızlar ile yarış halinde bulunan İngilizler de söz konusu ismi kabullenmekte gecikmediler. Böylelikle özelden Fransız ve İngilizleri, genelde ise Aydınlanma Çağında zihniyet ve hayat tarzlarını yeni baştan inşa etmiş Avrupalıları niteleyen civilisation adeta tarihin sonunu ifade eden; insanlığın gelişme sürecinin son aşamasına işarette bulunan bir kavram olarak literatürdeki yerini aldı.

“Civilisation” veya Yeni İnsan-Yeni Toplum

Toplumların “biz” algısı “öteki” algısından bağımsız değildir. Biz, hemen her zaman ötekine değer biçerken kendi dünyasının ölçütlerini kullanır. Biçtiği değer ise bizim eksik veya karşıt halini ifade eder. Biz, bu hali hep sürdürür, çünkü kendi kimliğinin ötekinin sürekliliğine bağlı olduğunun bilincine sahiptir. Böylelikle öteki, değiştirilmesi mümkün olmayan aşağıda ve olumsuz durumda olma hali içinde donup kalır (Schnopper, 2005, s. 26). İnsanları/toplumları biz ve öteki şeklinde hiyerarşik ayrıştırmanın bildik tarihsel örnekleri pek çok olmakla birlikte, bugünün dünyasını anlamak açısından Antik Yunan ve Orta çağın Katolik Avrupa toplumları ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Çünkü modern dünyanın oluşumunda model alma biçimiyle Antik Yunan, karşıtlık ilişkisi bağlamında da Orta çağ Katolik Avrupa'sı vardır.

Yunan toplumunda öteki, Yunan kültürünün ve sitesinin dışında olmasına (barbarlar ve yabancılar) ya da başka bir yapı taşımasına (kadınlar ve köleler) dayanmaktaydı; dolayısıyla “biz” bunlardan olmayandı. Orta Çağın Hıristiyan toplumlarında ise din/kilise temel belirleyici oldu. Buna bağlı olarak Orta Çağ Avrupalısı için en önemli “öteki” Müslümanlardı/Türklerdi. Ancak elbette ki başka ötekiler de vardı. Toplumun parçası olan bazı kesimler de

ötekileştirilmişti. Bu ötekileştirilenler, “*Havarilerin alçak gönüllülüğüne*” ve “*İncil'in hakikatine*” dönülmesini talep eden ve dolayısıyla Kilise kurumuna yönelik eleştirilere sahip olan “sapkınlar”, Yahudiler, Çingeneler ve cüzamlılardı.

Antik Yunanlı veya Orta Çağ Katolik Avrupalısı ötekini *barbar*, *vahşi*, *ilkel* olarak isimlendirmesine ve nitelenmesine karşılık, kendisini zamanla veya mensubu olunan toplumsal kesimlere göre değişen anlam ve ifadelerle *poli*, *policé*, *politesse*, *civilisé*, *civiliser*, *courtoisie* gibi sözcüklerle tanımlamıştı (Rothacker, 1955, s. 51; Elias, 2000, s. 129, 130). Bu nitelermelerin tamamı nitelik farklılaşmasına dayanıyordu; “öteki” her zaman olumsuz durumu temsil ederken, tüm karşıt ve dolayısıyla olumlu özellikler Yunanlıya/Avrupalıya aitti. Örneğin, Antik Yunan'dan başlayan ve 18. yüzyıla kadar uzanan toplam 2000 yılı aşkın süre içerisinde önceleri Yunanlıyı, sonra Romalıyı daha sonra da Avrupalıyı (Batı Avrupalıyı) ifade etmek için kullanılan “*policé*”, Fransız sözlük bilimci Antoine Furetière'in (1619-1688) *Sözlük*'ünde (*Dictionnaire Universel Contenant Généralement Tous les Mots Français Tant Vieux des Arts*) devletlerin ve genel olarak toplumların iâşe ve varlığını sürdürmesi için izlemesi gereken davranış kuralları, yasalar, barbarlığın zıddı anlamlarında yer almıştır. Burada dikkat çeken “barbarlığın zıddı” nitelemesidir. Furetière, Avrupalılar tarafından keşfedilinceye kadar Amerikalı yerlilerin ne yasa ve ne de “*policé*”ten haberdar olmadıklarını iddia ederken, kelimenin anlamını açığa çıkaran bir kullanım örneği vermiştir. Jacques Turgot (1727–1781) ise 1756 yayınlanan *Encyclopédie*'nin etimoloji maddesinde “*vahşi halklar*” ile “*policé halklar*” ayrımı yaparken aynı zihniyeti temsil etmiştir. Turgot, söz konusu sözlük maddesinde her iki tarafın dillerindeki ifade yeteneğini karşılaştırmış; dildeki ince anlamları ifade etme kabiliyeti bakımından “*policé halkların*” konuştuğu dillerin diğer halkların dillerine oranla daha üstün olduğunu öne sürmüştür (Güler, 2006, s. 38). Bu tespitinde ifadesini bulan “*policé halklar*”ın başta Fransızlar olmak üzere Batı Avrupa toplumları olduğu kesindir. Tarihçi Lucien Febvre (1878-1956), Turgot veya diğerleri tarafından yapılan sınıflamaların özel bir şey olmadığını, hatta Fransız yazarların tüm 17. yüzyıl boyunca benzer sınıflama ve sıralamalar yaptıklarını, sıralamada en alt aşamayı hemen her zaman “*vahşilere*”, bunun üzerini “*barbarlara*” ayırdıklarını, onun da üstünü *civilisé* (uygarlaşmış), *politesse* (kibarlık), *policé* (adetlerin yumuşamış olduğu toplum hali) gibi sıfatlara sahip Avrupa toplumlarını yerleştirdiklerini belirtmiştir (Febvre, 1995, s. 21).

Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa zihniyet ve hayat tarzıyla, kurum ve toplumsal örgütlenme biçimiyle, inanç ve felsefesiyle sadece öteki toplumların/din mensuplarının değil, aynı zamanda bizzat kendi geçmişindekilerden de çok ayrı bir yerde duruyordu. Aydınlanma

Çağı'nı oluşturan anlayış, felsefe, zihniyet ve hayat tarzının bir gereği olarak ve Aydınlanma sayesinde Avrupalı tüm diğer insanlardan farklı olduğu gibi Orta Çağdaki kendi temel özellik ve durumlarından da tamamen farklılaşmıştı (Delanty, 2013, s. 199). Aydınlanma Çağı, Avrupalının her şeyi ile değiştiğini; insan anlayışı, evren tasavvuru, din ve tanrı inancı, ekonomik ve siyasi sistemi, toplumsal kurumların işleyiş tarzları, norm ve değerleri, ahlak ölçüleri... her ne varsa hemen her şeyin değişip yenisinin egemen hale geldiğini ifade etmekteydi (Gunnar & Nils, 2011, s. 316–317). Yeni bir dünya, yeni bir insan ve yeni bir toplum anlayışına erişildiğini dile getirmekteydi. Hatta yeni bir din, yeni bir tanrı anlayışını temsil ediyordu (Hazard, 1981, s. 17, 18, 48). Değişim radikal ve dolayısıyla sarsıcıydı (Jeanniere, 1993). Bunu açıkça ifade edenlerden birisi Voltaire'dir. 18. yüzyılın ünlü filozofu Voltaire, tarihi dört aşamaya ayırmış ve birinci aşamaya, kendi zihniyet ve düşünce tarzlarının köklerini bulduğu Antik Yunan'ı yerleştirmişti. İlerleme ve gelişmenin ikinci aşamasında Roma, üçüncü aşamasında ise Rönesans dönemi vardı. Dördüncü aşamaya gelince, bu aşama Rönesans sonrasına yani Voltaire'in toplumuna ve yüzyılına aitti. Bu dördüncü aşamayı şöyle nitelemişti: "Artık ilimler, sanatlar ve hukuk öylesi bir aşamaya ulaşmıştır ki, beşeriyet bundan böyle Fransa'yı model alacaktır; Fransa'nın ışığından nasiplenilecektir" (Ortaylı, 2011, s. 5-8). İşte bu son aşamayı ifade edecek, bu son aşamaya erişmiş Avrupalıyı daha doğrusu ilk anda Fransa'yı ve Fransızları takip eden zamanlarda ise Avrupalıları niteleyecek bir isme ihtiyaç doğdu; "biz" i niteleyen önceki isimler yetersiz bulundu.

18. yüzyılın Fransa'sının Aydınlanmacı düşünür ve yazarları "biz" ve "öteki" ayırımında ötekini (vahşî ve/veya barbar) isimlendirmekte hiç zorlanmıyorlar, ancak "biz" olan şeyi isimlendirmekte zorlanıyorlardı. Çünkü mevcut halleriyle geçmişlerindeki kendilerini "biz" yapan şeylerden de "kopmuş"lardı (Jeanniere, 1993). Artık her zamankinden çok başka, tüm ötekilerden farklı olduğu gibi kendilerinin geçmişteki özelliklerinden de başka bir nitelikte ve konumda durduklarının bilincindeydiler. Her şeyi ile farklı olduğu için *policé*, *civilité* veya bunların türevleri sözcükler/isimler bu yeni durumu ifade etmede yetersiz kalıyordu. Çünkü bunlar Avrupalıyı diğer toplumlardan/insanlardan ayırıyor fakat bizzat kendi geçmişinden, geçmişteki kendisinden ayırmıyordu. Böyle olunca Fransızları/Avrupalıyı tüm ötekilerden ve kendi geçmişlerinden ayırıp biricik olduklarını ifade edecek bir isme ihtiyaç doğdu. Konuya kafa yoranların dilinin ucunda olan bir sözcük, uzun bir çabalamanın sonunda, 1750'li yıllarda (Braudel, 2017, s. 32; Braudel, 1992, s. 265), gündemdeki yerini aldı: "civilisation". Sözcüğün üretildiği yer Fransa'ydı ve Fransız yazarlar sözcüğü çok beğendiler. Beğeni hızla yaygınlaştı.

Civilisation sözcüğü oldukça hızlı bir şekilde önce İngilizceye ve takiben diğer Avrupa dillerine geçti.

Civilisation, Avrupalıların (özellikle Fransa ve İngiltere) dünya üzerinde kendilerine layık görmeye başladıkları en üst statünün kavramsal ifadesiydi. *Poli, policé, politesse, civilisé, civiliser, courtoisie* gibi sözcüklerin işaret ettiği anlamlarla 18. yüzyılın ikinci yarısındaki aydınların zihinlerinde kurguladıkları anlamların toplamını ifade etmekle birlikte, tüm bu öncüllerin üzerine daha kesin, daha vurgulu bir sözcük olarak doğdu. Avrupa'nın *civilisation*'u inşa eden filozofları, aydınları, teorisyenleri insanları hiyerarşik şekilde sıralanmış kategorilere ayırırlarken bunu hemen her zaman tarihsel açıdan dikey bir çizgi üzerinde gerçekleştirdiler. Çünkü basitten mükemmele, ilkelikten gelişmişliğe düzlemlerinden en son aşamayı temsil eden *civilisation* evresini bu şekilde anlatmak daha kolaydı; çok daha önemlisi, durum bu şekliyle daha kolay anlaşılıyordu. Ancak esasen *civilisation* yatay düzlemde de özel bir konuma sahipti. *Civilisation*'un asıl önemi de yatay düzlemdeki durumundan kaynaklanıyordu. Bir diğer ifadeyle *vahşi, ilkel, barbar, geri kalmış* olanlar sadece tarihin değil, bugünün de yaşayan olgularıydılar ve *civilisation* ile bu "gerçek" açık bir şekilde ifade edilmiş oluyordu. Zira *vahşi, ilkel, barbar, geri kalmış* olanlar veya Comte'u referans alarak söylemek gerekirse *teolojik* veya *metafizik* dönemlerini (Comte, 2001, s. 32-33) sürdürenler hâlâ bu dünyanın parçalarıydılar. *Civilisation*, bunlarında bulunduğu dünyada üstünlüğünü ve biricikliğini daha açık-seçik ortaya koyuyordu. Bu sebeple de Avrupa'nın aydınları bugünün dünyasındaki ötekileri dile getirmekten pek hoşlanıyorlardı. Görüşlerince ve iddialarınca bunları bir nebze de olsa *civilisation*'a ulaştırmak, *civilisation*'un bedenleşmiş halini temsil eden Avrupalıların sorumluluğundaydı ve bu büyük bir sorumluluktan (Said, 2020, s. 118). İnsanlığı *civilisation*'un "ışığıyla" aydınlatmak, Avrupa'nın yerine getirmesi gereken "kutsal" bir sorumluluktan (Elias, 2000, s. 129-130). Fransızlar buna özel bir isim verdiler. Söz konusu "kutsal" sorumluluklarına "*Sivilize etme görevi*" (*mission civilisatrice*) (Williams, 1989, s. 191) dediler. Zira tarihsel ve ontolojik açıdan "*Civilisation'un Papalığı*" (Curtius, 1953, s. 16) Fransa'ya düşmekteydi. *Civilisation* aşamasında olmayanları aydınlatmak *civilisation* aşamasındaki Fransa için ontolojik olduğu kadar ahlaki de bir sorumluluktan. Cehaletleri gereği Fransız/Avrupalı olmayanların *civilisation*'un ışığını anlayacak ve kabullenecek bilgi ve iradeleri yoktu; kendi imkân ve istekleriyle *civilisation*'un ışığı ile aydınlanmalarını beklemek boşunaydı. Üstelik belki çoğu farkında değildi ama esasen bütün halkların çıkarları Fransa (ve/veya İngiltere) gibi olmaktan geçiyordu. Avrupa (pek tabii ki Fransa ve İngiltere) bu tarihi görevini (Adas, 2001, s. 220-221) üstlenmek zorundaydı. Katolik döneminde tüm dünyayı Mesih'in ışığıyla aydınlatma

misyonu ile sorumlu gören Avrupalı, şimdi Aydınlanmanın ışığını ulaştırmakla sorumluydu (Hentch, 1996, s. 162). Bu nedenle olacak Napolyon Mısır seferinden (1798) önce askerlerine şöyle seslenmişti: "*Askerlerim, öyle bir sefere çıkıyorsunuz ki, bu seferin sonuçları uygarlık açısından tahmin edemeyeceğiniz ölçüde büyüktür*" (Elias, 2000, s. 129-130) Napolyon'un Mısır seferiyle başlattığı ve bugüne kadar devam eden şey, yardıma muhtaç Doğu'ya, ışık ve özgürlük götürme misyonunun gereğinden başka bir şey değildi. Bu ışık ve özgürlük o zamanlar Napolyon ile yüzyılımızda ise örneğin Ortadoğu'yu işgal girişimleri sırasında George H. W. Bush sayesinde parlayacak ve gerçekleşecektir.

"Civilisation" un Osmanlıya Geçişi

18. ve 19. yüzyıl Avrupa'sındaki durum, genel hatlarıyla da olsa, bu anlatılanlardan ibaretti. Söz konusu yüzyılların Avrupalısı civilisation ismi altında kendisine özel ve üstün bir statü tayin etmişti. Kendisi gibi olmayı, kendisine benzemeyi Avrupalı olmayanlara bir ideal olarak sunmaktaydı. Sunduklarının fiili gereklerini de bizzat kendisi askeriyle, bürokratiyle, bilim adamıyla, aydınıyla, filozofuyla yerine getiriyordu. Bunu gerçekleştirmekte de neredeyse hiç zorlanmıyordu. Çünkü Avrupa'da olanlar diğer toplumlar açısından fazlasıyla dikkat çekiciydi. Başta bilim ve teknoloji olmak üzere siyaset ve ekonomide gerçekleştirenler Avrupa dışındaki toplumların dikkatlerini çekecek kadar farklı ve önemliydi. Doğal olarak Avrupa'da olanlar, birkaç yüzyıldır gözlerini Avrupa'ya çevirmiş Osmanlının bürokratlarının da dikkatini çekti. Buna bağlı olarak civilisation sözcüğü çok gecikmeden Osmanlı ülkesinde de işitmeye başlandı. Osmanlının sivil ve asker bürokratları, yazarları, gazetecileri, edebiyatçıları civilisation'u ilk işittiklerinde neredeyse hiç şaşırmadılar. Daha da önemlisi Avrupalının kendisine özel bir statü tayinini hiçbir şekilde garip karşılamadılar. Zira Avrupa'ya hayran olan bu kimseler, Tanzimat Fermanı'nda da atıfta bulunduğu üzere, yaklaşık 150 yıldır Avrupa'yı ilk zamanlar bazı bakımlardan son zamanlarda ise neredeyse hemen her alanda olmak üzere "üstün", "gelişmiş" ve "ileri" görüyorlardı. Bu sebeple de Avrupa'ya yönelip, civilisation'dan nasiplenmenin yollarını aramaya başladılar. Bu arada da Avrupa'yı ve Avrupalıyı temsil eden civilisation sözcüğünü de dillerine aktarmanın çabasına girdiler.

Civilisation, Osmanlı ülkesinde ilk duyulduğunda bazıları tarafından ilgiyle ve hayranlıkla karşılandı. Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) bunlardan birisiydi. Kendisi civilisation'u Osmanlı ülkesinde ilk kullananlardan birisi oldu. Civilisation'u Türkçeleştirmeyip olduğu gibi; Türkçe okunuşuyla "*sivilizasyon*" biçiminde kullandı. Bu arada "*sivilizasyon*" dediği şeyi de anlamlandırmaya çalıştı ve "*terbiye-i nâs ve icra-yı nizâmât hususlarına sa'y u ikdâm*" (Kaynar, 1985, s. 69) tanımını yaptı. Bu "*nezaket ve düzeni hâkim*

kılma çabası” manasını işaret eden bir tanımdı ve elbette ki bu tanımın civilisation’ın Avrupa’daki anlamıyla neredeyse herhangi bir ilgisi yoktu. Mustafa Reşit Paşa, civilisation’u Türkçe okunuşuyla kullanmasına karşılık diğer bazıları söz konusu Fransızca sözcüğü Türkçeleştirme ihtiyacı hissettiler. Sadık Rifat Paşa (1807-1857) bunlardan birisi oldu. Sadık Rifat Paşa, Viyana büyükelçisi iken yazdığı “*Avrupa Ahvaline Dair Risale*” (1838) isimli kitapta civilisation’u “medeniyet” sözcüğü ile karşıladı. Büyük ihtimalle farkında değildi, fakat Sadık Rifat Paşa’nın bu yaptığı, Avrupa’da kullanılmakta olan bir sözcüğe Türkçe karşılık bulunmasını ve bu haliyle kullanılmasını fazlasıyla aşan bir duruma işaret ediyordu. Görünüşte yeni bir sözcük bulma çabası olarak görünen bu durum, esasen Türkiye’nin batılılaşma tarihi açısından önemli bir aşamayı temsil edecektir. Gerçekleşen şey, batılılaşmaya ilişkin düşünce ve girişimlere genel bir meşruiyet sağlamak, bu meşruiyeti ise yok edilen ve edilmek istenen gelenekten alan bir girişim olarak anlam kazanacaktır. Kısa sürede oluşacak ve hatta batılılaşmaya karşı olması beklenenlerin bile batılılaşmaya taraftar olmasını sağlayacak bu durum, esasen bir kavram kargaşası üzerinden işleyecektir. Bu kavram kargaşası, doğrudan zihinsel bir karışıklığa yol açacak ve böylelikle hemen herkes batılılaşma yanlısı konuma geçecektir. Batılılaşmaya karşı olanlar bile kıyısından-köşesinden batılılaşmadan yana olacaktır. Batılılaşmadan yana olanların arasındaki temel fark ise ne kadar ve hangi alanlarda batılılaşmak gerektiği noktasında açığa çıkacaktır.

Zihinsel Savrulma: Medeniyet’ten Civilisation’a

19. yüzyılın ortalarına doğru civilisation’u ifade eder şekilde kullanılmaya başlanan “medeniyet”, Osmanlı ülkesinde yaygın olarak kullanılmasa da ilgililerince bilinen ve kadim geçmişe sahip bir sözcüktü. Bu konuda örneğin Pirizâde Mehmed Sahip Efendi (1674–1748) önemlidir. O, İbn Haldun’un *Mukaddime*’sini Türkçeye tercüme ederken (tercüme tarihi 1725-1730 arasındır) medeniyet sözcüğünü kullanmıştı. Bu sözcük orada genel manasıyla “toplumsallık” anlamına geliyordu. Fakat sözcüğün mucidi Pirizâde değildir. İbn Haldun toplumsallık anlamında olmak üzere “*el-medeniyyetü*” sözcüğünü kullanmıştı. Pirizâde’nin yaptığı medeniyet sözcüğünü *Mukaddime*’den Osmanlı Türkçesine aktarmaktan ibaretti. Fakat İbn Haldun’un veya Pirizâde’nin yaptığı o kadar da önemli değildi. Zira medeniyet sözcüğünün İslam felsefe ve kültüründe önemli bir geçmişi vardı. Yoksa İbn Haldun veya bir başkası tarafından icat edilmiş bir sözcük değildi. Medeniyet bağlamında en önemli husus, söz konusu sözcüğün Kur’an’da ve hadislerde geçen bir sözcük olmasıdır. İsim olarak “şehri” (medine), sıfat olarak da “şehirli olmayı” (medenî) ifade etmekteydi. Dolayısıyla bedeviliğin karşıtı olabilecek bir anlama sahipti. Bu açıdan da neredeyse tamamen bireysel ve toplumsal ilişkilerde

“nezaketli”, “anlayışlı”, “kurallı” olmayı ifade etmekteydi. Fakat medeniyet sözcüğünün kavramlaşma süreci devam etmiş, zaman içinde kapsamı önemli oranda büyümüş ve bilim, sanat, siyaset, felsefe, ahlak, teknik gibi alanların olumlu bir değer ifade ettiği, bunların işlevsel olduğu, toplumsal kuralların son derece işlevsel hale geldiği, adaletin egemen olduğu, insanların güven içerisinde yaşadığı ortam ve şartları çağrıştıran oldukça kapsamlı bir anlama erişmişti. Tüm bunlar bağlamında “medeniyet” en kısa anlamıyla zihniyet ve hayat tarzında mükemmellik anlamını ifade eder olmuştur. Bu mükemmelliği ise adalete, hakkaniyete, nezakete, estetiğe, ahlaka, güvene sahip olmak sağlamaktaydı. Bu itibarla Farabi'nin kullanımı oldukça önemlidir. Farabi, medeniyet sözcüğünü bilim, sanat, siyaset, felsefe gibi kurumlara ve alanlara ilginin üst düzeylere eriştiği; bireysel ve toplumsal ilişkilerde adaletin, nezaketin, iyiliğin, güzelliğin egemen olduğu; insanların ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik açılardan güven içerisinde hayatlarını sürdürdükleri toplumsal sistemin/ortamın özelliklerinin toplamı anlamına gelecek şekilde kullanmış ve bundan hareketle “*Erdemli Toplum*” anlamına gelen “*el-Medinetü'l Fazıla*” isimli kitabını yazmıştır.

Tamamıyla Avrupa'ya özgü olan; Avrupa'nın tarihsel ve kültürel şartlarının ürünü olarak doğan; Avrupa'nın Ortaçağda sahip olduğu inanç, anlayış, hayat tarzı, felsefe, din, toplumsal kurum gibi tüm müktesebata tepki olarak inşa olunan; oluşumundaki tepkiselliği genelleştirip tüm kadim/dini inançlarla ve hayat tarzlarıyla irtibatsız düşünce, inanç, zihniyet ve hayat tarzını ifade eden civilisation'un 19 yüzyıl Osmanlısında “medeniyet” ile karşılanması son derece ilginç ve hatta tuhaf bir durumdur. Osmanlı ülkesinde geleneksel olarak olumlu anlama sahip “medeniyet”, 19. yüzyılda, medeniyet ile herhangi bir şekilde ilgisi olmayan ve hatta karşıt olan civilisation'u ifade edecek tarzda kullanılmaya başlanmıştır. Önemli olan taraf ise bu kullanım sayesinde civilisation, üstelik Müslüman bir toplumda olumlu bir konuma sahip kılınmıştır. Hâlbuki civilisation, Osmanlı ülkesindeki insanların ve özellikle de Müslümanların inanç ve imanlarıyla, kadim değerleriyle, ahlak anlayışlarıyla, tutum ve tavırlarıyla birçok bakımdan çatışan durum ve özellikleri ifade eden bir şeydi. Ayrıca öznesi Avrupa olan fiili sömürünün ve sömürü sisteminin meşruiyet aracıydı. İşte böylesi bir özelliği ve durumu ifade eden civilisation, Osmanlı uleması ve yazarları için tamamıyla olumlu anlama sahip “medeniyet” sözcüğüne eşleştirilip, bunun üzerinden tanıtılmış ve taraftarı olunmuştur.

Civilisation/Medeniyet Sözcüklerinin Türkiye'deki İlk Kullanımları

Osmanlı devlet adamları ve yazarları civilisation'u, “medeniyet” sözcüğü ile karşılaşmadan önce “sivilizasyon” biçiminde kullandılar. Bu durum oldukça kısa bir süre devam etmekle birlikte, özellikle 1834-1837 yılları arasında “sivilizasyon” şeklindeki kullanımın örneği

pek çoktur. Bu kullanım biçimi civilisation'un her şeyi ile farklı ve yeni bir durumu ifade ettiğinin, söz konusu kullanımı tercih eden kişiler tarafından anlaşıldığını göstermektedir. Yine söz konusu kullanım, civilisation'un anlamı, sezilen fakat derli toplu ifade edilemeyen bir şey olarak algılandığını göstermektedir. Bu sebeple ilk kullananlar ya kendi dillerinde civilisation'u karşılayacak bir sözcük bulamadılar veya böylesi bir çabaya girmeyi gereksiz buldular. Bu ise son derece normaldi, zira civilisation'un sadece Türkçede değil, başka dillerde de birebir karşılığı yoktu. Zira civilisation Avrupa'da her şeyi ile yeni bir durumun, düşüncenin ve hayat tarzının ismi olarak icat edilmiş, her şeyi ile yeni bir sözcük idi. Bu sebeple de bu sözcük, Osmanlı ülkesindeki ilk zamanlarında sadece Türkçe okunuşuyla kullanıldı. Bu kısa süreli gidişatı değiştiren ise Sadık Rifat Paşa oldu. Sadık Rifat Paşa “medeniyet” sözcüğünü civilisation'un birebir karşılığı olarak kullanarak Türkiye'nin batılılaşma sürecinde önemli bir aşamaya ismini yazdırdı. Bu yaptığıyla da zihinsel savrulmanın ilk ve önemli bir eşiğini inşa etti. Civilisation'a dâhil olmanın kaçınılmaz bir durum olduğunu ifade etmesi ise bilinçli bir tercihte bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda şöyle demiştir: “Mizac-ı asr ve efkâr-ı zamane cüşuhuruşa gelmiş bir nehre benzer ve cihanda def ve izalesi muhal olan ahvalden biri itikad ve diğeri efkâr-ı ammedir” (Sadık Rifat Paşa, 1974, s. 39).

“Sivilizasyon” sözcüğü ve civilisation'u ifade eden “medeniyet” sözcüğü bir süre birlikte kullanılmaya devam etti. Fakat kısa süre sonra “sivilizasyon” sözcüğü medeniyet sözcüğü karşısında tutunamadı ve kullanımı çok sınırlı kaldı. Daha çok da civilisation zihniyetine ve hayat tarzına tutku ile bağlananları ifade etmek için bir sıfat olarak “sivilize” şeklinde kullanıldı. “Sivilizasyon” sözcüğü Cumhuriyet döneminde ise hiç kullanılmadı; zira Cumhuriyete kadar devam eden süre içerisinde civilisation'u ifade eden anlamıyla “medeniyet” sözcüğü tamamıyla yerleşik hale geldi. Bu sebeptendir ki Cumhuriyet dönemi Batıcılarının kullanımında medeniyet demek her şeyi ve her haliyle civilisation demektir; daha da başka bir anlamı yoktu. Bu konuda dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un sözleri oldukça anlamlıdır: “Türk ihtilâlinin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendine mal etmek, benimsemektir. Bu karar, o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeye mahkûmdurlar” (Bozkurt, 1944, s. 11).

Civilisation, Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rifat Paşa'nın kullanımı istisna edilirse, Osmanlı ülkesine daha çok Fransızca-Türkçe Sözlük'ler aracılığıyla girdi. Fransızca-Türkçe sözlükler uzun sayılabilecek bir süre civilisation'un anlamını Türkçe okuruna açıklanmaya çalıştılar. Fakat bunun kolay gerçekleşmediğini de belirtmek gerekiyor. Civilisation'un, Türkçe ile ilgili sözlüklerde yer almasının ilk örneği Georges Rhasis'in hazırladığı “Vocabulaire

Français-Turc” (1828-1829) adlı sözlüktür. Civilisation, söz konusu sözlükte *ünsiyet, tehzib-i ahlâk [ahlâkın ıslahı, iyileştirilmesi]* olarak anlamlandırılmıştır. Bu civilisation’un Avrupa’daki anlamının hiçbir şekilde karşılığı olmayan bir açıklamadır. Anlaşıldığı kadarıyla yazar, civilisation’u Türkçe okuruna anlatmak için özel bir çaba sarf etmemiş, sözcüğün zihninde çağrıştırdığı ilk anlamı yazıp geçmiştir. Bir Osmanlı Ermeni’si olan Artin Hindoğlu da benzer bir yaklaşımla 1831 tarihli “Dictionnaire Abrégé Français–Turc” adlı sözlüğünde civilisation’u *edeb, erkân öğrenme* olarak tanımlamıştır. Aynı yıl yayınlanan Xavier Bianchi’nin “Vocabulaire Français-Turc” sözlüğü ise anlam dairesini biraz daha genişletmiştir. Civilisation, bu sözlükte *edeb, erkân, te’nis [terbiye], insaniyet* olarak anlamlandırılmıştır. Alexandre Handjeri’nin “Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc” (1840) adlı sözlüğünde ise anlam daha başka boyutta olmak üzere iyice daraltılıp *zariflenme* olarak verilmiştir. Tüm bunlar, yazarlar tarafından civilisation’un ya anlaşılamadığını ya da önemsemeyip dar ve sığ bir anlamla geçiştirdiklerini göstermektedir. Bu ilk kullanımlarda “medeniyet” sözcüğünün herhangi bir şekilde kullanılmamış olması da ayrıca anlamlı ve önemlidir. Her ne kadar diğer anlamlandırmalar da doğru olmamakla birlikte, civilisation’a medeniyet anlamının verilmemiş olması doğru ve takip eden süreç açısından dikkat çekicidir.

Medeniyet sözcüğünün Osmanlı ülkesindeki sözlüklerde ilk kez yer alması 1843 yılında gerçekleşmiştir. Xavier Bianchi’nin 1831 tarihli “Vocabulaire Français-Turc”un birinci baskısında bulunmayan medeniyet sözcüğü, Sözlük’ün ikinci baskısında yer almıştır. Üstelik civilisation ile irtibatlı olarak yer almıştır. Bu da Sadık Rıfat Paşa’nın kullanımının tutmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir. Bianchi, civilisation’u Sözlük’ünün ikinci baskısında birinci baskıdakine göre daha geniş bir anlamda okuruna takdim ederken, aynı zamanda “medeniyet”i de ifade etmiştir: *te’dib, tehzib, te’dib-i ahlâk, ünsiyet, hezbü’l-ahlâk, insaniyet, medeniyet, temeddün*. İlginçtir civilisation, sadece medeniyet ile değil, medeniyete paralel anlama sahip bir sözcük olan temeddün ile de karşılanmıştır.

Medeniyet sözcüğünün sözlüklerde madde başı olarak ilk yer alması ise yüzyılın ikinci yarısındadır. Nassif Mallouf, “Türkî ve Fransevî Lügatnâmesi - Dictionnaire Turc-Français” adlı sözlüğünde medeniyeti ilk kez madde başı yapmıştır. Yazara göre medeniyet *la vie civilisée, la vie des villes [civilise hayat, şehir hayatı]*’dir. Bu arada, önceden beri var olan ama yaygın olarak kullanılmayan medeniyet sözcüğü, Türk yazarların sözlüklerinde de boy göstermeye başlamıştır. Bunlardan Ahmed Vefik Paşa “medeniyet”i “Lehçe-i Osmânî”sinde *şehirlik, terbiye, terakkî, temeddün* şeklinde anlamlandırmıştır. Hiç kuşkusuz bu büyük oranda doğru bir anlamlandırma olup, civilisation ile herhangi bir irtibat kurulmamış olması da

anlamlıdır. Anlam kargaşasına katkı sağlayan Şemseddin Sami olmuştur. Şemseddin Sami, “Kamus-ı Türki”sinde, “medeniyet”i “ulûm ve fûnûn ve sanayi ve ticaretin semerâtından bihakkın istifade ile hüsn-i halde ve refah ve asayişde yaşayış, hadariyet, terakkî, medeniyete nail olan ümem” (Baykara, 1990; Baykara, 1992; Güler, 2006, s. 101-108) olma durumunun ismi olarak ifade etmiştir. Bu büyük oranda doğru bir tanımlamadır. Şemseddin Sami asıl yanlışlığı *civilisation*’da yapacak ve *civilisation*’a *medeniyete isal, temdin, medeniyet, hadariyet, temeddün* karşılığını verecektir.

Medeniyetin/Civilisation’un Türkiye’deki Kavramlaşma Serüveni

Sözlük’ler ve Sadık Rifat Paşa aracılığıyla *civilisation*’un karşılığı olarak kullanılmaya başlanan “medeniyet” sözcüğünün Türkiye’deki hikâyesi uzun ve oldukça karışıktır. Öncelikle konuya ilgili kesimler arasında ortak sayılabilecek olan bir yanlışlığı (belki de karışıklığı) ifade etmek gerekiyor. Ortak sayılabilecek yanlışlık “civilisation” veya “medeniyet” sözcüklerinin bazı istisnalar hariç hemen her zaman tüm kesimler tarafından eş anlamlı kullanılmış olmasıdır. Taraflar arasındaki farklılık daha çok anlama ait referanslarla ilgilidir. Bazıları “civilisation”u, bazıları ise “medeniyet”i referans olarak ifade edilen anlama karşıt veya taraftar tutum sergilemişlerdir. Söz konusu tutum ve tavırları iki ana grupta incelemek mümkündür:

Civilisation/Medeniyet eleştirisi.

Sayıları çok fazla olmayan bazı bürokrat, yazar veya edebiyatçılar *civilisation* ve *medeniyet* ayrımına girmeden veya girseler bile bu ayrımın detayda kalacağı bir yaklaşımın gereğine uygun olarak *civilisation* ile eş anlamlı kullandıkları *medeniyet*’e itiraz edip, tepki verdiler. Bunlar, *medeniyet*’in insanlığın/Osmanlı’nın/Türkiye’nin belası, en önemli problemlerinden biri olduğunu dile getirdiler. Bu görüş ve anlayışta olanların hiç kuşkusuz en önemli temsilcileri arasında Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) ve Said-i Nursi (1877-1960) yer almaktadır. Ancak burada bilhassa Reisülküttap Atıf Efendi’yi de (1752-1807) özellikle zikretmek gerekiyor. Zira Atıf Efendi, oldukça erken sayılabilecek bir tarihte, *civilisation* veya *medeniyet* sözcüklerini kullanmaksızın aydınlanmacı zihniyete ve uygulamalara muhalefet etmiştir. Öyle görünüyor ki, eğer *civilisation* ve *medeniyet* kavramlaşmalarının gündem de olduğu bir dönemde yaşasaydı *civilisation* veya onunla eş manada olan *medeniyet*’e sert şekilde muhalefet yapardı. Ayrıca Said Halim Paşa (1865-1921) da büyük oranda bu grupta yer aldığı söylenebilir.

Civilisation’un anlamı ve Türkçede hangi sözcükle karşılanacağı tartışmalarından yahut *medeniyet* sözcüğü ile karşılanan *civilisation*’a itiraz seslerinin yükselmeye başlamasından önce zihniyet ve hayat tarzı olarak Avrupa’ya (Aydınlanmaya, Aydınlanmayı ifade eden

civilisation'a) yönelik ilk ciddi eleştirisi III. Selim dönemi şahsiyetlerinden birisi olan Reisülküttap Atıf Efendi'den gelmiştir. Atıf Efendi'nin Avrupa'da olup-bitenlere ilişkin eleştirel yaklaşımı, Osmanlı'nın Avrupa'ya yönelişine fikri uyarı geleneğinin ilk ve önemli bir örneğini temsil etmektedir. Reisülküttap Atıf Efendi, Avrupa'ya ilişkin düşüncelerini "Muvazene-i Politikaya Dair" adlı layihasında dile getirmiştir. Atıf Efendi'ye göre Fransız İhtilali "bir fitne ve fesat ateşi"dir. Bu ateş, "Mel'un müşriklerin hazırladıkları ve icrasını" gerçekleştirdikleri bir ateştir. İhtilalin mensupları dini ortadan kaldırıp din karşıtı yeni bir rejim kurma amacındadırlar. "Ar ve namusu tamamıyla mahvetmişlerdir". Onların yaktıkları ateş ne var ki sadece Fransa ile sınırlı kalmamış başka memleketlere sirayet etmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 2008, s. I/409).

"Medeniyet" adı altında varlığını sürdüren fakat İslami/geleneksel dönemde kavramsallaşmasını gerçekleştiren "medeniyet" ile en küçük alakası bulunmayan civilisation'u özellikle sömürgeciliğe kaynaklık yapan ve bu yöndeki girişimleri meşrulaştıran anlayış v eyaklaşımları en iyi tahlil etmiş şahsiyetlerden birisi Said Halim Paşa, diğerleri ise Mehmet Akif ve Said-i Nursi'dir. Bu üç şahsiyetin "medeniyet" ile ilgili düşünceleri incelendiğinde, görünüşte ciddi sayılabilecek bir karışıklık tespit edilebilmektedir. Her üçünün de medeniyete bazı durumlarda olumlu, bazı durumlarda olumsuz anlam yükledikleri görülmektedir. Bunun sebebi medeniyeti iki ayrı anlamda kullanmış olmalarıdır. Bunlar civilisation'u işaret eden "medeniyet" e eleştiriyöneltilirken, Farabi-İbn Haldun çizgisinden gelen ve İslami/geleneksel referanslar üzerinden bir anlam ifade eden "medeniyet" i ise övmüş ve itibarlı bulmuşlardır. Dolayısıyla kendileri açısından ciddi sayılabilecek bir karmaşadan bahsetmek pek mümkün değilse de okurları açısından bu karmaşa bazen oluşabilmektedir. Kendileri açısından bahsedilebilecek karmaşayı ise Avrupa'da oluşup gelişen bilim (pozitif bilim) ve teknoloji oluşturmuştur. Bilim ve teknoloji bahsi açıldığında her üçünün de Avrupa'ya karşıtlıkları ve eleştirileri ciddi güç kaybına uğramıştır. Avrupa'nın bilim ve teknolojisinin insan kişiliğine ve bedenine, toplumsal ilişkilere ve tabiata açtığı zararları ya analiz edememişler veya çok zayıf bir ihtimal de olsa etmekten kaçınmışlardır.

Said Halim Paşa (1865-1921), Avrupalıyı ve Avrupa'daki egemen zihniyeti ve hayat tarzını (civilisation) yakından tanıyan bir devlet adamı ve düşünürdür. Avrupa'da farklı sebeplerle bulunmasının yanı sıra, İsviçre'de beş yıl kadar siyasi ilimler alanında yükseköğrenim görmüştür. Uzun süre Avrupa'da bulunduğundan Avrupalıların sosyal, siyasî, ekonomik, hukukî, ahlaki vs durumlarını yakından görme ve tanıma imkânı elde etmiştir. Avrupa'da yaşamasına ve eğitim görmesine rağmen düşüncelerinde Batılılaşmak gibi bir

anlayış ve eğilim oluşmamıştır. Hatta Avrupa'yı yakından tanıdıkça İslam “kültür” ve “medeniyetine” daha çok sarılmıştır. Avrupa'da görüp imrendiği tek şey bilim ve teknoloji olmuştur. Bilim ve teknoloji açısından son derece gelişmiş bu toplumların seviyesine çıkmak gerektiğine inanmıştır. Said Halim Paşa'ya göre Avrupa Müslümanlara göre maddi anlamda ileridir. Müslümanlar ise manevi olarak Avrupa'nın çok ilerisindedirler. Ona göre, Müslümanların içinde buldukları maddi geriliğin ve problemlerin temel sebebi, Müslümanların tabiatın maddi kanunları hakkında sahip oldukları yaygın cehaletleridir. Ona göre bu cehalet, Müslümanların tabiatın nimetlerinden yararlanmayı engellemekte, bu ise Müslümanları maddi bir sefaletle mahkûm etmekte ve buna bağlı olarak da siyasi bağımsızlıklarını korumakta zorlanmaktadırlar. Paşa'ya göre Müslüman toplumlar için İslâm, medeniyetin temelidir ve “din”, “milliyet” ve “medeniyet” aynı şey demektir. İslâm ise insanlığın en muazzam dini ve medeniyetin ulaştığı en mükemmel aşamayı temsil etmektedir. Bu yönüyle İslam tektir. Konu hakkında şöyle demiştir:

Diyânet-i İslâmiye, ihtiva ettiği en yüksek idrâkât ve hakâyıkıyla, insâniyetin en muazzam bir dinidir. En sahih ve en mükemmel ruh ve mânâsıyla alınan medeniyyet-i insâniyenin hâdimi değil, bizzat o medeniyetin kendisidir. Binaenaleyh onun haricinde necat ve selâmet bulmak imkânı yoktur (Said Halim Paşa. 1922a, s. 265).

Said Halim Paşa'ya göre İslâm'ın insanlığa sunduğu ölçü ve ilkeler tamamıyla insanın ve insanlığın tabiatıyla uyumludur. Çünkü İnsanın da İslam'ın da yaratıcısı ve sahibi Allah'tır. Dolayısıyla İslam'ın ilke ve ölçüleri, insanlığın maddi ve manevi saadetini elde etmek için takip etmesi gereken yegâne yolu teşkil etmektedir (Said Halim Paşa, 1334, s. 27).

Said Halim Paşa'ya göre Avrupa toplumlarının önemli sorunları vardır. Bu sorunlar, bu insanların insanın yaratılışına uygun ahlak ilke ve ölçülerini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, Avrupa toplumlarının sürekli bir şekilde toplumsal bir buhran içinde kıvranmalarına yol açmaktadır (Said Halim Paşa, 1922b). Böyle olunca Müslümanların Avrupalılardan Avrupalıların ise Müslümanlardan almaları gereken birçok şey vardır. Fakat şu var ki her iki tarafın hiçbir zaman birbirinin aynısı olması beklenemez. Çünkü İslâm dünyası ile Hıristiyan dünyası arasındaki hedef, istikamet, ihtiyaç, eğilim ve bunların tatmini için başvurulacak araçlar açısından mevcut ciddi farklılıklar, bunların aynı olmalarının engelidir. Said Halim Paşa bu görüşünü ise ilginç bir ifadeyle dile getirmiş ve “*Garb âlemi için her yol Roma'ya gider ise Müslüman dünyası için her yol Mekke'ye gider*” (Said Halim Paşa, 1922a, s. 265) demiştir. Çünkü bu iki tarafın her birinin yolu, yönü, istikameti ve talihi birbirlerinkinden tamamıyla başkadır. Zihniyet, değerler ve yaşayış tarzlarının referansları

farklıdır. Avrupalının sırf kendi ihtiyaçlarını dikkate alarak kabul ettiği sosyal ve siyasi kurumların, gerekli düzeltmeler yapılsa bile İslâm toplumuna uyacağını zannetmek açık ve büyük bir hatadır (Said Halim Paşa, 1922a, s. 265).

Mehmet Akif'e göre civilisation'a paralel anlamıyla "medeniyet", genelde İslam dünyasını, özelde Osmanlı Devleti'ni parçalayıp hegemonyası altına almaya çalışan ve bunu da başaran bir coğrafyanın ve toplumun ismi olarak anlam kazanmaktadır. O, Avrupalıların "medeniyet misyonerliği" [*civilisation misyonu*] ne atıfla "*Medeniyet denilen kahpe, hakikat yüzsüz*" ya da "*Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar*" diyerek tepkisini dile getirmiştir. Bu mısralar "medeniyet" ile Avrupa'yı her açıdan özdeşleştiren bir tarih bilincinin son derece özlü ifadeleri olarak anlam kazanmıştır. Said-i Nursi'ye gelince, civilisation ile eş anlamlı kullandığı "medeniyet", ona göre "*fısk çamuru*"dur. Bu konuda son derece açık bir tepkiye sahiptir ve şöyle demiştir:

Fısk çamuru ile mülevves olan medeniyet [yâni Batı medeniyeti: civilisation) insanları da o çamur ile telvîs ediyor. Ezcümle riyâyâ şan ve şeref nâmını vermiş, insanları da o pis ahlâka sevk ediyor". Said-i Nursi'ye göre "beşer dehasından çıkan felsefeye dayanan Batı medeniyeti ile Vahy-i İlâhî'den gelen İslâm medeniyeti, temel prensiplerde barışmaz, te'lif olmaz, ortak tarafları bulunmaz şekilde ayrı ve farklıdır (Said-i Nursi, 2009, s. 184).

Hiç kuşkusuz onun bu tespiti son derece önemlidir. Bu tespitinin gerekçelerini ise şöyle açıklamıştır: Medeniyet çarkını işleten beş temel prensip vardır: 1. Nokta-i istinad, 2. Hedef, 3. Düstûr-u hayat, 4. Cemâatlerin râbitası, 5. Semerâtı (gâyesi, elde ettiği netîceler). Yine ona göre Batı medeniyetinin: 1. Nokta-i istinadı: Kuvvettir. 2. Hedefi: Menfaattir. 3. Düstur-u hayatı: Cidaldır (mücâdele). 4. Cemaatlerin râbitası: Unsuriyet, menfi milliyettir. 5. Semerâtı: Hevesât-ı nefsiyeyi tatmin, hâcât-ı beşeriyeyi tezyîd ve teshîldir (kolaylaştırmak) (Said-i Nursi, 2012, s. 132-133).

Civilisation taraftarlığı.

Civilisation/medeniyet konusunda ağırlıklı yaklaşım, civilisation/medeniyet ayrımı yapmama ve bu bağlamda civilisation ile eş anlamda kullanılan "medeniyet" e tamamıyla olumlu anlam yükleme şeklindedir. Bunlara göre "medeniyet" *bilimdir, teknolojidir, insan haklarıdır, özgürlüktür, mükemmelleşmedir, ilerlemedir, gelişmedir, insanlıktır...* Ancak detaya inildiğinde bu kesime mensup kimselerin kendi içlerinde iki alt gruba ayrıldıkları anlaşılmaktadır:

Medeniyet'in Civilisation'a referansla inşası.

Bunlar “civilisation” ve “medeniyet” ayrımı yapmayan, “*medeniyet*”i Aydınlanmacı zihniyete atıfla civilisation manasında anlayan ve anlatanlardır. Bunlar, eğer konuları ve şartları müsaitse, Avrupaî olanı (Aydınlanmacı zihniyeti ve yaşam tarzını) devlet eliyle hâkim kılmanın çabası içerisinde oldular. Zira bunlar için önemli ve değerli olan Avrupa'da vardı; Avrupa'da inşa edildi, Avrupa'da egemen oldu. Bu açıdan Avrupa'ya tam bir imanla ve tutkuyla bağlıydılar. Avrupaî olanı elde edebilmek için her şeyi feda etmeye hazırdılar. Toplumun, ülkenin, devletin ve bireylerin hiçbir menfaati, Avrupaî olmaktan daha kıymetli değildi. Dolayısıyla Avrupaî olan için gerçekleşecek fedakârlığın sınırı yoktu. Şinasi (1826-1871), Abdullah Cevdet (1869-1932), Tefvik Fikret (1867-1915), Ahmet Rıza (1858-1930), Cumhuriyet'i kuran kadronun ağırlıklı kesimi bu grubun temsilcileri arasından yer almaktadır.

Civilisation'u “medeniyet” ile aynılaştıran ve dolayısıyla anlamlandırmayı (kavramlaştırmayı) civilisation'a atıfla yapanların en önemli temsilcisi İbrahim Şinasi (1826-1871)'dir. Mustafa Reşit Paşa'nın himayesinde Paris'e gönderilen öğrencilerden birisi olarak Paris'te uzun yıllar kalan Şinasi, bu süre içerisinde civilisation'un anlamını yakından öğrenme imkânı elde etmiştir. Avrupa'daki ve dolayısıyla asıl anlamıyla civilisation'a hayrandır; tutku ile bağlıdır. Onun civilisation'a ilişkin bilgi ve hayranlığında Ernest Renan'ın etkisi büyüktür. Zira Fransa'da ikamet ettiği zamanlarda Renan ile tanışmış ve onunla yakın diyalog içerisinde bulunmuştur. Renan ile Luxembourg bahçelerinde sıklıkla buluştuklarını ve uzun uzun sohbet ettiklerini biliyoruz (Ülken, 1979, s. 62, 64). Şinasi, yazılarında civilisation sözcüğünü kullanmamıştır. Onun yerine *medeniyet* sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir. Civilisation'un birebir karşılığı olarak algıladığı medeniyet'i civilisation'a referansla tanımlamıştır. Renan'dan doğrudan, Condorcet üzerinden de Voltaire ve Montesquieu'nün düşüncelerinden dolayı bir şekilde etkilenen Şinasi, her şeyden çok akla ve akılcılığa önem vermiş, oldukça manidar bir şekilde akli “ışık” olarak görmüştür. Bu doğrultuda olmak üzere bir şiirinde şöyle demiştir: “*Ziya-yı akl ile tefrik-i hüsn ü kubh olunur/ Ki nur-ı mihrdir elvanı eyleyen teşhir*”. Onun akli ölçü alması ve akli ışık olarak nitelenmesi Aydınlanma Çağı düşüncesini ve felsefesi çağrıştırmakta, dolayısıyla civilisation'u pek de dolaylı olmayan bir şekilde dile getirdiği görülmektedir. Şinasi, her şeyi akıl ölçütüne vurmak suretiyle ona mutlaklık atfetmek amacındadır. Bu da Aydınlanmanın genel niteliğine uygundur. Şinasi'ye göre medeniyet (civilisation) yenidir; geleneksel/dini olan hiçbir şeyle ilgisi bulunmamaktadır. Bu aşamada önemli bir tespit bulunmuş ve medeniyeti (civilisation) “din” olarak nitelenmiştir. Ona göre bu dinin temeli ise “akıl” ve “kanun”dur. Şinasi “kanun” derken civilisation'un dayandığı temel

ilkeleri anlamaktadır. Ona göre "medeniyet" yeni bir "din" olup onu Osmanlıya hem kelime olarak hem de ruh ve uygulama olarak kazandırmaya çalışan Mustafa Reşit Paşa ise bu dinin Osmanlıdaki peygamberidir (Tanpınar, 1982, s. 200).

Abdullah Cevdet (1869-1932) medeniyet konusunda çok şeyler söylemiş ve yazmış birisidir. *Medeniyet* derken anladığı tamamıyla *civilisation*'dur. Bundan hareketle "Avrupa medeniyeti" dışında bir medeniyet olmadığını ifade etmiş ve "ikinci bir medeniyet yoktur; Medeniyet Avrupa medeniyetidir" tespitini takiben "Bunu gülüyle dikeniyile isticnâs etmeye mecburuz" (Abdullah Cevdet, 1329, s. 1983) derken amaca, kapsama ve sürece ilişkin önemli tespitlerini dile getirmiştir. Bundan da anlaşıldığı üzere Abdullah Cevdet, Avrupa'yı bütün olarak görmüş ve onu parçalayan, bu parçalamaya bağlı olarak Avrupa'nın sadece bilim ve tekniğinin alınması gerektiğini söyleyenleri sert ifadelerle eleştirmiştir. Ona göre Avrupa'nın sadece bilim ve tekniği değil, onları oluşturan örf, adet, gelenek ve görenekleri de alınmalıdır. Ona göre Avrupa'nın felsefesini hesaba katmayan Avrupa'yı anlayamaz. Bu sebeple hiç kimsenin istediğini alıp, istemediğini almamak gibi bir seçim yapma şansı yoktur. Abdullah Cevdet'e göre Osmanlı/Türk toplumundaki *gerilikten* kurtulmanın ve itibarlı bir konuma sahip olmanın yolu Avrupa'daki zihniyeti, anlayışı, felsefeyi, yaşayış tarzını, bilim ve tekniği aynen kabul etmekten ve gereklerini yerine getirmekten geçmektedir. Avrupa'nın sömürgeci yaklaşımı bile bu amaca engel olmamalıdır. Ona göre Japonya bu açıdan önemli bir örnektir. Avrupa'nın işgaline uğrayan Japonya görünüşte çok acı çekmiştir, fakat süreç içerisinde Avrupaî olanları yakından tanıyarak hem varlığını korumuş hem de itibarlı bir konuma erişmiştir. Hatta işgale gelen, Japonya'nın limanlarını bombalatan amirale bile saygı göstermiş ve sonunda amacına ulaşmış, güç ve itibar kazanmıştır (Abdullah Cevdet, 1329, s. 1984).

Türkiye'nin batılılaşma sürecinin önemli ideologlarından birisi olan Tevfik Fikret (1867-1915), *medeniyeti* tamamıyla *civilisation* bağlamında anlamış ve anlatmıştır. Tevfik Fikret, "medeniyete" baktığında, yaygın bir özelliğin gereğine uygun olarak, öncelikle bilim ve teknolojiyi görmüş, Avrupa'daki bilim ve teknolojiye sahip olmayı idealleştirmiştir. Onun medeniyet algısının vitrinini bilim ve teknoloji süslemektedir. Bilime mutlak bir anlayışla inanmış ve hatta ilahi bir güç atfetmiştir. Tevfik Fikret'e göre "Dünya dönecek cennete insanla, inandım" dizesinde dile getirdiği üzere, insanın yapamayacağı şey yoktur. Dünyanın "insan emeği" ile "cennete" döneceğine inanmıştır. Fikret'e göre, insan gücünü bilimden ve teknikten aldığı ölçüde güçlü; öyle ki kara toprak bile bilim ve teknik sayesinde altın haline gelebilir. "Halûk'un Amentüsü" adlı şiirinde "Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın / Her şey olacak kudret-i irfanla... inandım" demiştir. Kara toprağın altın haline gelebileceğine inancının

ötesinde, toplumların ilerlemesini de bilime dayandırmıştır. İnsanı, yaratılanların sahibi olarak görmüştür. Tevfik Fikret'in yönü tamamıyla Avrupa'ya doğrudur. Ancak tüm bunlardan sadece bilim ve teknik açısından Avrupa'ya ilgilidir, sonucuna ulaşmamak gerekmektedir. Ona göre bilim ve teknolojinin ülke çapında yaygınlaşması, ancak ve ancak rasyonalizmin ve pozitivizmin zihniyet olarak kabulüne bağlıdır. Bunun gerçekleşmesi ise hurafe ve batıl inanç olarak gördüğü dinin terk edilmesiyle mümkün olabilecektir. Bilimsel gelişmelerin önünde en büyük engel olan din terk edilmediği sürece Avrupalı gibi olmak mümkün değildir.

Medeniyete ilişkin düşüncelerini ağırlıklı olarak şiirlerinde dile getiren Tevfik Fikret, civilisation'u doğru anlamış ve kavramış birisidir. Bu açıdan “*Promete*” isimli şiiri oldukça önemlidir. Yunan mitolojisindeki Prometheus'a atıfla Avrupa zihniyet ve hayat tarzından (civilisation) anladıklarını ortaya koymuştur. Referans aldığı bu mitolojik figür, konuyu doğru anladığının önemli bir göstergesi ve konuyu anlama çabasından önemli bir başlangıç noktasıdır. Zira tanrılara başkaldırıda bulunmayı gerekli gören anlayışın dile getirildiği ve ancak bu başkaldırı ile özne olunabileceği düşüncesinin işlendiği Prometheus anlatısı, civilisation'ın hümanist, seküler, rasyonalist ve bireyci karakterini ortaya koymaktadır.

Civilisation'un Geleneksel/İslamî referanslarla meşrulaştırılması.

Bunlar “medeniyet”i daha çok yerli/İslami/Osmanlı referanslarıyla anladılar ve anlattılar. Fakat çok kolaylıkla yanlış kaydılar ve geleneksel referanslar üzerinden anladıkları ve tanımladıkları “medeniyet” üzerinden, onunla aynı şey olduğunu zannettikleri civilisation'a tutkuyla bağlandılar. Zira bunlar da civilisation ile medeniyetin aynı şey olduğunu düşündüler. Tutkuyla bağlı oldukları “medeniyet güneşi”nin İslam dünyasında/Osmanlı'da batışını takiben Avrupa'da tekrar doğduğuna inandılar. Bu sebeple de modern Avrupa'da oluşan/inşa edilen her şeyi (civilisation) “medeniyet”in bir gereği veya gönülden bağlı oldukları “kadim medeniyetlerinin” yeni versiyonu olarak düşündüler. Namık Kemal (1840-1888), Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), Musa Kâzım Efendi (1858-1920), Münif Paşa (1830-1910), Gaspıralı İsmail (1851-1914), Ebu'l Hüda (1850-1909), Ali Vehbi (1877-1937) ve dönemin aydın, yazar, edebiyatçı bürokrat konumdaki birçoğu bu grubun temsilcileri arasında yer almaktadır. Kendileri farkında olmamakla birlikte bu kesimde olanlar açısından “medeniyet” sözcüğü Truva atı işlevi görmüş ve “medeniyet” sözcüğü üzerinden hem kendileri civilisation'a taraftar olmuşlar hem de geniş toplum kesimlerini civilisation'a taraftar yapmışlardır. Bunlar yaşadıkları kavram kargaşasının çoğu zaman farkında olmadılar. Bu “kavram kargaşasının” bugün itibarıyla bildik örneklerini “*laik/seküler dindar*”, “*kapitalist Müslüman*”, “*modern İslam*” gibi nitelme ve tanımlamalar oluşturmaktadır. Oluşan kavram/kafa karışıklığının

sonunda, esasen hiçbir şekilde bir araya gelemeyecek anlamlar, zihniyetler, yaşama biçimleri kolaylıkla bir arada kullanılabilir olmuştur.

Namık Kemal, civilisation ile eşleştirdiği medeniyeti çoğunlukla "*asayişte kemal*" (en mükemmel haliyle *güvenlik hali*) (Namık Kemal, 2005, s. I/358) şeklinde anlamış ve kullanmıştır. Hâlbuki civilisation Avrupa'daki kavramlaşma sürecinde hiçbir zaman bu anlamı işaret etmemiştir. Namık Kemal'e göre sosyal bir varlık olan insanın bir arada yaşaması asayişin sağlanmasıyla mümkündür. "Medeniyet" (dolayısıyla civilisation) ise asayişin en üst düzeyini ifade etmektedir. Onun bu kullanımında Avrupa'ya atıfları, söz konusu *asayişte kemalin* Avrupa'da temin edildiğini ifade etmek içindir; yoksa doğrudan civilisationu ifade için değildir. Fakat pek de farkında olmadan civilisation'u kastetmiştir. Zira Londra'da yaşanan mevcut durumu medeniyetin kemal düzeyi olarak görmüş ve "*ruy-i arzda mevcut olan asar-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i haziranın ancak Londra kadar*" (Namık Kemal, 1288) olabileceğini ifade etmiştir. Bir yandan İslami geleneğe bağlı olan Namık Kemal, öte yandan Avrupa (civilisation) hayranıdır. Her ne kadar bu durum çelişkili olarak gözükse de aslında Namık Kemal'in Avrupa hayranlığı daha çok bilim, teknoloji ve bazı siyasi kurumlarla sınırlıdır. Namık Kemal, Avrupa'ya baktığı zaman Sanayi Devrimini ve Sanayi Devrimi sonrası gelişen üretim teknolojisini ve insanların (tabi ki burjuva kesiminin) maddi hayatlarında refahı ikame eden üretim zenginliğini görmüştür. Bu doğrultuda olmak üzere ülkesinin insanlarını Avrupa'da egemen üretim anlayışına uygun bir anlayışa sahip olmaya ve bu doğrultuda girişimlerde bulunmaya çağırmıştır. Zihniyet ve hayat tarzıyla, özellikle de ahlak algısıyla Avrupalıya benzeme noktasında güçlü çekinceleri olmasına karşılık, Avrupalının bilim ve teknolojisini (fennini) almanın gereğini dile getirmiştir. *İstikbal* (Namık Kemal, 2005, s. I/40) başlıklı yazısı bununla ilgilidir.

Civilisation'u geleneksel/İslami geçmişe sahip *medeniyet* ile özdeşleştirerek, civilisation'a değerli bir konum ve olumlu bir anlam yükleyenlerden bir diğeri ve hatta bu bakımlardan en önemli şahsiyetlerden birisi Tahir Münif Paşa'dır (1830-1910). Münif Paşa'nın konuya ilişkin görüş ve tespitlerini dile getirmedi, dönemin yazarlarının genel bir özelliğini hatırlamak yerinde olacaktır. Tanzimat süreci, Doğu ile Batı'nın, Modern zihniyet ile İslami geleneksel zihniyetin kurumsal ve bireysel düzeyde iç içe yaşandığı düalist bir dönemdir. Münif Paşa'nın ve dönemin diğer birçok yazarının, devlet adamının kişiliğinde ve yaşantısında, bu düalist bileşimin yansımalarını olanca açıklığıyla görmek mümkün olmaktadır. Bu özellik Münif Paşa'da biraz daha üst düzeydedir. Birbirine zıt inanç, düşünce, anlayış tarz ve unsurları onda birbiriyle çatışmadan yan yana yer alabilmiştir. Bir taraftan modernisttir (civilisation);

modern dünyanın bütün imkânlarından yararlanmanın, Avrupaî anlamıyla bilimde ve sanayileşmede ilerlemenin tarafındadır; öbür yandan ise geleneksel değerlere, Osmanlı kültürüne ve mirasına samimi bir şekilde taraftardır.

Batılılaşma sürecindeki zihniyet değişiminde yerine getirdiği rol nedeniyle Münif Paşa hakkında biraz detaylı bilgi vermek gerekirse; “Münif Efendi” imzasıyla 1859 (1276) tarihinde yayımlanan “*Muhâverât-ı Hikemîye*” isimli kitap Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme edilen ilk edebî ve felsefi eserdir. Derleme niteliğindeki eser, Aydınlanma çağıının önemli filozof ve aydınlarından Mothe Fénelon’un (1651-1715), Bernard le Bovier de Fontenelle’in (1657-1757) ve Voltaire’in (1694-1778) eserlerinden alınan diyalog biçimindeki metinlerden oluşmaktadır. Münif Paşa’nın bizzat kendi ifadesiyle “*vatan evlatlarına özlü bilgiler vermek amacıyla Avrupa hükemasından Voltaire, Fenelon ve Fontenelle’in bazı muhaverat-ı hekîmelerini Türkçeye nakl ve tercüme eyle[mıştır]*” (Mehmed Münif, 1276, s.2). Münif Paşa, söz konusu şahsiyetlerin eserlerinden seçerek Muhâverât-ı Hikemiye’sine rasyonalizmi yegâne epistemolojik yol ve yöntem olarak anlatan, bu bağlamda Aydınlanma düşüncesinin önem ve anlamını ifade eden metinleri almıştır. Münif Paşa, Hilmi Ziya’nın tespitiyle ifade etmek gerekirse “*evrimci ve terakkici bir medeniyet öğreticisi olarak*” toplumunun “*yeni bilgi*” (Ülken, 1979, s. 65) ile buluşmasını sağlamaya çalışmıştır. Bunu yapmadaki amacının Aydınlanma düşüncesini Osmanlı coğrafyasına ve zihniyetine tanıtmak ve taşımak olduğu açıkça anlaşılıyor. Münif Paşa bu eseriyle amacına büyük oranda ulaşmıştır. Zira Muhâverât-ı Hikemiye, kadınların eğitimi, serbest düşünce, vatanperverlik, inanç-akıl çatışması gibi konu ve temaların Osmanlı ülkesindeki gazeteciler, düşünürler ve devlet adamları arasında gündem olmasına ciddi düzeyde katkı sağlamıştır. Bu nedenle olacak Ahmet Hamdi Tanpınar, Muhâverât-ı Hikemiye’yi Türkiye’nin batılılaşma tarihinde ismi unutulmuş bir kahramana benzetmektedir. Tanpınar’a göre Türk okuyucu, insan yaratılışı, şöhret telakkisi, ferdi ihtiras, vatan sevgisi, cemiyet ahlakı, genç kız ve kadın terbiyesi gibi konularla geleneksel anlayışın dışında yaklaşım örneklerine ilk defa Muhâverât-ı Hikemîye vasıtasıyla tanık olmuştur.

“Medeniyet” konusuna, insanın sosyal bir varlık olduğunu, sosyalliğin ise belirli şart ve kuralları gerektirdiğini izahla başlayan Münif Paşa, bu tespitleri bağlamındaki iddialarını ispatlamak için yeri geldikçe ayet ve hadislerle de atıfta bulunmuştur. Ona göre, âlim ile câhil, bilen ile bilmeyen arasındaki fark, insanla hayvan arasındaki fark kadar büyüktür. Üstelik bu tespit sadece bireyler için geçerli değildir. Bu durum toplumlar için de geçerlidir. Cehalet içindeki toplumlar en doğal ve zorunlu ihtiyaçlarını bile karşılayamazlarken, “*medenî milletler, ulûm ve sanayide kaydettikleri ilerlemeler*” sayesinde, topraklarında verimli bir şekilde ziraat

yapmakta, mahsullerini en iyi biçimde değerlendirmektedirler. Münif Paşa bu açıklamasıyla kavramlaşma sürecindeki “medeniyet” sözcüğünün içeriğini somut şeylerle doldurma çabası içerisinde; zenginlik ve güç ise bu unsurların en önemlileridir (Mehmed Münif, 1279, s.21). Fakat medeniyeti anlamlandırırken İslam’ı referans olarak kullanmaya ihtiyaç hissetmesi oldukça dikkat çekici ve önemlidir; bu durum iddialarına sağlam bir zemin oluşturma çabasının gereği olarak anlam kazanmaktadır. Takdim etmeye çalıştığı anlayışta “medenî olmak” ile “Müslüman olmak” neredeyse aynı anlama gelmektedir. Bu eşitlemeyi yaparken, Münif Paşa’ya en çok yardımcı olan yaklaşım, İslâm’daki ilim kavramı ile medeniyet arasında ve cahil kavramı ile de bedeviyet arasında doğrudan bir bağlantı kurmuş olmasıdır. Bu arada Avrupa’da yaygın olan insanları dikey çizgi üzerinde sınıflama anlayışının etkisiyle insanların durumlarını *vahşiyet*, *bedeviyet* ve *medeniyet* gibi kategorilerle izah eden Münif Paşa, bu ayrımında cahil ve âlim farklılığını referans alıp, Kuran’daki “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*” (Kuran, Zümer Suresi, 9) ayetine atıfta bulunmuştur. Ona göre *vahşiyet* ve *bedeviyet* arasında az bir farklılık vardır; *medeniyet* ise bunlarla karşılaştırılamayacak kadar ileri bir aşamadır. Yine ona göre medenî olmak her şeyden önce; “*bir memleket teşkil edip hâl-i ictimâiyede yaşamaktır*” (Mehmed Münif, 1844, s. 138). Münif Paşanın *Mukayese-i İlm-ü Cehl* adlı makalesinde dikkat çeken en önemli özellik, “ilim” kavramını İslami kaynaklara dayandırmakla birlikte, kullandığı ilim kavramının içeriğinin modern bilimlerle ilgili olmasıdır. İslâm’daki ilim kavramının sağladığı meşruiyetle modern bilimi savunmuştur. Üstelik bu arada geleneksel İslâmî ilimleri de dışarıda bırakmıştır. Modern bilimleri, toplumda itibarı olan ilimden hareketle meşrulaştırırken, geleneksel İslami ilimleri ise modern bilimden hareketle itibarsızlaştırmıştır.

Esasen Osmanlı ülkesinde Müslüman halkın dinine, inancına, geleneğine, hayat tarzına karşıt bir anlama sahip olan civilisation’un karşılığı olarak “medeniyet”in kullanılmaya başlanmasında ve zaman içerisinde Avrupaî olanların “medeniyet” üzerinden tamamıyla olumlu bir anlamla halkın diline ve zihnine yerleşmesinde civilisation’u/medeniyeti anlamayan veya anlamak istemeyen dindar/din adamı olarak nitelenen/tanımlanan kimselerin rolü oldukça büyüktür. Bu kimselerin yanlış manada kullanımları civilisation’u ifade eden “medeniyet”in dini/geleneksel bağlamda olumlu bir manada dile ve zihinlere yerleşmesine katkı sağlamıştır. Bir başka söyleyişle “medeniyet” sözcüğü bu kimseler sayesinde geleneksel/kadim değerlerine göre inanan ve yaşayan Müslüman bireylerin zihniyet ve yaşam tarzlarındaki değişimde Truva atı işlevi görmüştür. Söz konusu şahsiyetlerin kimler olduğuna gelince, bunlardan birisi II. Meşrutiyet döneminde Şeyhülislamlık makamına gelen Musa Kâzım Efendi’dir (1858-1920). Söz ve yazılarında *medeniyet* sıklıkla kullanan Musa Kâzım, bu kullanımlarıyla, “medeniyet”i

“civilisation” ile eş anlamlı olarak kullanılmasına, yerleşik hale gelmesine büyük katkı sağlamıştır. Musa Kâzım'a göre;

Medeniyet, bir şehirde, bir köyde, neresi olursa olsun bir yerde toplu olarak yaşamak demektir. Bu da insan nevinin yaratılış ve tabiatının gereğidir. Çünkü insanların geçimi hayvanların geçimi gibi basit ve sade değildir. İnsan, yaşayabilmesi için tek başına temin edemeyeceği birtakım şeylere muhtaçtır. Binaenaleyh, insanlar tâ yaratılışın başından beri birbirine yardım ederek ve bir yerde toplu olarak yaşaya gelmişlerdir ki, insanın tabiat bakımından medeni olmasının anlamı da budur (Musa Kâzım, 1314).

Musa Kâzım'ın medeniyeti bu şekilde anlamlandırışı, Tanzimat öncesi dönemdeki kullanımla, daha da önemlisi İbn Haldun'un kullanımındaki anlamla büyük oranda örtüşmekle birlikte, onun anlayamadığı neredeyse bir asırlık ömrünü tamamlamakta olan anlamıyla medeniyet sözcüğünün söz konusu toplumsallık ile hiçbir ilgisinin kalmamış olduğudur. Ulemadan Ebu'l-Hüda (1850-1909) ise işi daha da ileri götürmüş ve İslam'ın en temel değerlerini içeren bir “medeniyet” tanımı yapmıştır. Ebu'l Hüda'nın “medeniyet” tanımında “*edep, istikamet, nezaket, fitnekarlığı ve münafiklığı terk etmek, sadakat, insanlara iyi muamelede bulunmak, ulü'l-emre itaat, güzel nasihatte bulunmak ve gereğine uymak, bütün her işte zulüm ve cevrden uzak olmak, fitne ve fesadı kökünden söküp atmak, büyüklerden küçüklere merhamet, ahde vefa, hududu aşmaktan sakınmak*” kavramları yer almıştır. Ve “medeniyet” [dolayısıyla civilisation] bunların tamamını kapsayan bir sözcük olarak takdim edilmiştir (Es-Seyyid 2021, s. I/184). Konuyu oldukça detaylı şekilde incelemiş olan Güler'in Ali Vehbi ve Ebu'l-Hüda üzerinden gerçekleştirdiği tespit önemli ve anlamlıdır (Güler, 2006, s. 124). Güler'e göre, Ali Vehbi ve Ebu'l-Hüda'nın yaptıkları medeniyet tanımlarının dikkat çekici yönü medeniyet kavramının içselleştirilme süreci ile ilgilidir. Ulemanın en muhafazakâr kanadından kabul edilen Ebu'l-Hüda'nın medeniyeti kendi bulunduğu noktadan hareketle tanımlamaya çalışması medeniyetin kategorik reddinin de ortadan kalkmakta olduğunu göstermektedir. Daha önce 1867 tarihli yazarı belli olmayan “*Medeniyet Yani Sivilizasyon*” kitapçığında yer alan “*medeniyet bizden uzak olsun*” şeklindeki anlayış tarzı ile Namık Kemal de ortaya çıkan fuhşiyatı (kötülükler) anlatmak için kullanıldığını söylediği medeniyet, Ebu'l-Hüda ve Ali Vehbi tarafından dinî bir kisve ile tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu iki tanımlama çabası medeniyet kavramının içselleştirme sürecine işaret etmektedir. Bu durum, Osmanlılar arasında medeniyeti kötü olarak algılayanların da bu vesileyle söz konusu kavramla barışma süreci içine girdiklerini göstermesi açısından bilhassa önemlidir.

Sonuç

Literatürde Aydınlanma Çağı olarak isimlendirilen 18. yüzyılda sadece diğer toplumlarınkinden değil, aynı zamanda kendi geçmişindekinden de farklı bir zihniyete, anlayışa, yaşama tarzına eriştiğine karar veren dönemin Fransız aydınları, bu durumlarını dile getirecek bir isim arayışına girdiler. *İlkel, basit, geri, vahşi, barbar* gibi isimlerle ifade edilen konum ve niteliklerden ayrılıp *ileri, mükemmel, gelişmiş* bir konuma ve niteliğe erişmişliklerini ifade edecek bir isim ile kendilerini tüm insanlığın üstünde konumlandırmanın amacı içerisindeydiler. Çünkü görüşlerince bizzat kendileri, diğer tüm insanların aksine, Aydınlanmacı değerlerin hem oluşturucusu hem de ideal düzeyde temsilcileriydiler. Aradıkları isim Aydınlanma’nın gerektirdiği zihniyet ve hayat tarzını kapsayan bir niteliğe sahip olmalıydı. 18. yüzyılın ortalarına doğru aradıkları ismi buldular. Bundan böyle tüm insanlık karşısında özel ve üstün konumlarını ifade eden isimleri “civilisation” idi. Daha önce hiç kullanılmamış ve başka dilde de karşılığı olmayan “civilisation” özellikle ve öncelikle Fransızlar tarafından icat edildi ve sahiplenildi. Ancak Aydınlanmanın değer ve ölçülerinde Fransızlar ile yarış halinde bulunan İngilizler de söz konusu ismi kabullenmekte gecikmediler. Böylelikle özelde Fransız ve İngilizleri, genelde ise Aydınlanma Çağında zihniyet ve hayat tarzlarını yeni baştan inşa etmiş Avrupalıları niteleyen “civilisation” adeta tarihinin sonunu ifade eden; insanlığın gelişme sürecinin son aşamasına işarette bulunan bir kavram olarak literatürdeki yerini aldı.

Uzun bir zamandır kendi idari, askeri, ekonomik problemlerinin çözümüne katkı sağlayacağı inancıyla dikkat ve ilgilerini Avrupa’ya yöneltmiş Osmanlı devlet adamları 19. yüzyılın başlarında Avrupa’yı her şeyi ile kendilerinden ileri ve mükemmel konumda görüyorlardı. Avrupa ve Avrupalı gibi olmanın tüm problemlere çözüm olacağı inancına sahiptiler. Bu haldeyken karşılıklarına çıkan ve modellerini niteleyen civilisationu kolaylıkla benimsediler. İlk zamanlar bu kavramın kendi dillerinde karşılığı olmadığını bilinciyle hareket ederek “sivilizasyon” biçimindeki Fransızca okunuşuna söz ve yazılarında yer verdiler. Ancak Türkçeleştirme çabası içerisinde bulunanlar kısa süre sonra kadim bir geçmişe sahip olan “medeniyet” sözcüğünü “civilisation”un Türkçe karşılığı olarak kullanmaya başladılar. Bu önemli bir aşamaydı ve zihinsel kırılmaya işaret ediyordu. Çünkü İslami geleneğin Farabi-İbn Haldun duraklarında toplum halinde yaşamının gereklerini ifade eder tarzda kavramlaştırılmış “medeniyet” ile “civilisation” arasında herhangi bir anlam kesişmesi söz konusu değildi. Daha çok ulemanın bildiği ve kullandığı medeniyet olumlu anlama sahip bir sözcüktü. Toplum halinde yaşayan insanların birbirlerinin hassasiyetlerini ve haklarını gözettikleri bir toplum hayatını resmeden medeniyet, güvenlik, refah, nezaket, estetik, duyarlılık gibi kavramların üzerinde şekillenmekteydi. Dolayısıyla “medeniyet” ile “civilisation”un anlam alanları birbirinden tamamıyla farklıydı. Ancak ne var ki Sadık Rifat Paşa’dan başlayarak “civilisation” “medeniyet” olarak isimlendirilmeye başlandı. Hâlbuki

geleneksel bağlamda “medeniyet” her haliyle olumlu, değerli bir anlama sahipti; özelde Müslüman toplumun 1300 yıllık bilgi ve tecrübe birikimini, genelde ise tüm insanlığın bilgi, sanat, ahlak, felsefe, teknik, siyaset, ekonomi, yaşayış tarzı adına edindiği tecrübeleri ifade ediyordu. “Civilisation” ise Katoliklik üzerinden tüm dini inançlara, aşkın/ilahi inanç ve ölçülere itiraz eden bir felsefe ve hayat tarzını temsil ediyordu; bu haliyle temelsizdi, insanlığın ortak tecrübesiyle uyumsuzdu, özellikle de İslami gelenekle çatışıyordu. Fakat “civilisation”ı “medeniyet” olarak nitelenmek söz konusu ayrılığı ve karşıtlığı sahte bir şekilde yok etti. Bundan böyle medeniyet ile İslami/geleneksel kadim değerler ve hayat tarzı kastedilse bile bundan Avrupaî olan (civilisation) anlaşılacak, ya da doğrudan Avrupaî olanları kastediliyorsa bu sefer de İslami/geleneksel anlama atıfla Avrupaî olana olumlu bir anlam yüklenecekti. Sonuçta Avrupaî olanlar zihinlerde ve hayatın tüm alanlarında hep olumlu anlamda bir değere ve yere sahip alacaktı.

Kaynakça

- Abdullah Cevdet. (1329). Şime-i muhabbet. *İctihad*. (89). 1979-1984.
- Adas, M. (2001). *İnsanın ölçüsü olarak makina: batılı hâkimiyet ideolojileri*. (A. Demirhan Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (2008). *Osmanlı imparatorluğu tarihi*, (A. İzci, Haz.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Baykara, T. (1990). Medeniyet kavramı ve Türk toplumuna girişi. *Tarih incelemeleri dergisi*. (5). 1-14.
- Baykara, T. (1992). *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Bozkurt, M. E. (1944). *Türk medeni kanunu nasıl hazırlandı?*, Medeni kanunun 15. yıldönümü için, İstanbul.
- Braudel, F. (1992). *Uygurluklar tarihi: Geçmiş şimdikiyi açıklar. Tarih üzerine yazılar*, (M. Ali Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2017). *Uygurlukların grameri*, (M. Ali Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Comte, A. (2001). *Pozitif felsefe kursları*. (E. Ataçay, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Curtius, E. R. (1953). *Fransa üstüne deneme*. (S. Eyüboğlu, Çev.). İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Delanty, G. (2013). *Avrupa'nın icadı*, (H. İnaç, Çev.). İstanbul: Adres Yayınları.
- Elias, N. (2000). *Uygurluk süreci*, (E. Ateşman, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Es-Seyyid Muhammed Ebülhüda Efendi. (2021). *Dâ'ir-Reşad li sebili'l-ittihad ve'l-inkiyâd*. (İ. Kara, Haz.). Hilafet risaleleri, II. Abdülhamid devri. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Febvre, L. (1995). *Uygurluk bir kelimenin ve bir fikir gurubunun evrimi. Uygurluk, kapitalizm ve kapitalistler*. (M. Ali Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Gunnar, S. ve Nils. G. (2011). *Antik Yunan'dan modern döneme felsefe tarihi*, (E. Akbaş - Ş. Mutlu Çev.). İstanbul: Üniversite Kitabevi.
- Güler, R. (2006). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e medeniyet anlayışının evrimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Hazard, P. (1981). *Batı düşüncesindeki büyük değişme*. (E. Güngör, Çev.). İstanbul: Tur Yayınları.

- Hentch, T. (1996). *Hayali doğu: Batı'nın Akdenizli doğu'ya politik bakışı*. (A. Bora, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Jeanniere, A. (1993). *Modernite nedir?*. M.Küçük (Ed.). *Modernite Versus Postmodernite*, Ankara: Vadi Yayınları. 107-130
- Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mehmed Münif (1276). *Muhâverât-ı hikemiye*. Dersaadet: Ceride Hane Matbaası.
- Mehmed Münif. (1279). Mukâyese-i ilm ü cehl. *Mecmua-i fînûn*. 1(1). 21-34.
- Mehmed Münif. (1884). *Telhîs-i hikmet-i hukuk*. Dersaadet: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası.
- Musa Kâzım. (1314). *Medeniyet-i sahîha - diyanet-i hakka*. Tercümân-ı hakikat. 11 Temmuz 1314.
- Namık Kemal (2005). *Medeniyet. Osmanlı modernleşmesinin meseleleri, bütün makaleleri*, C I, (N. Y. Aydoğdu, İ. Kara, Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Namık Kemal. (1288). “*Terakki*”, İbret.45. 3 Ramazan 1289/23 Teşrin-i evvel 1288
- Ortaylı, İ. (2011). *Avrupa ve biz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Rothacker, E. (1955). *Tarihte gelişme ve krizler*. (H. Batuhan, Çev.). İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Sadık Rıfat Paşa. (1974). *İdare-i hükümetin bazı kavâid-i esasiyesini mutazamın risale*. Yeni Türk edebiyatı antolojisi (1839- 1965). (M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, Çev.). İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Said Halim Paşa. (1334). *İnhitât-ı İslâm hakkında bir tecrübe-yi kalemiyye*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Said Halim Paşa. (1922a). *İslâm'da teşkilat-ı siyasiyye*. Sebilürreşad. 19(493).
- Said Halim Paşa. (1922b). *İslâm'da Teşkilat-ı Siyasiyye*. Sebilürreşad. 20(498).
- Said, E. (2020). *Şarkiyatçılık*, (B. Ülner, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Said-i Nursi. (2009). *Mesnevi-i Nuriye*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Said-i Nursi. (2012). *Sözler*. İstanbul: Sözler Yayınları.
- Schnopper, D. (2005). *Sosyoloji düşüncesinin özünde “öteki” ile ilişki*. (A. Sönmez, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1982). *19 asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Vatandaş, S. ve Vatandaş, C. (2023). 19. Yüzyıl Türkiye'sinde "medeniyet" in kavramlaşma süreci ve "medeniyet" e ilişkin tutumlar. *Humanitas*, 11 (INCSOS VIII Özel Sayısı), 412-437.

Vatandaş, C. (2023). *Zihinsel savrulma Türkiye'nin sosyal tarihi*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Williams, R. (1989). *İkibin'e doğru*. (E. Tarım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.